

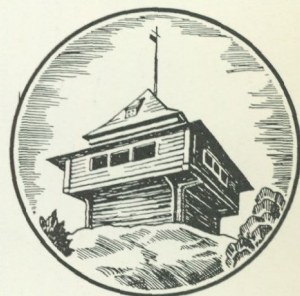
Fataburen 1976

Fataburen

Nordiska museets och Skansens
årsbok 1976

Fataburen

1976

Nordiska museets och Skansens årsbok

Redaktör: Magne Velure i samarbete med Bengt af Klintberg
och Reimund Kvideland

Pärmens färgbild: Möksuggor utanför ett fönster, akvarell
av Verner Molin. Tapeten är från Nordiska museets samlingar.

Tryckt hos Berlingska Boktryckeriet, Lund 1976
ISBN 91 7108 122 4

Trivsbiten

En studie i kulturell adaptation

Nils-Arvid Bringéus

Från min barndom erinrar jag mig att mor eller mormor ibland lockade oss syskon att äta upp den sista biten av smörgåsen genom att kalla den för trivsbiten. "Ät upp den sista biten också, det är trivsbiten", hette det. Eller: "Ät upp trivsbiten, så blir du stor och stark!"

Kanske är det själva ordet som bidragit till att trivsbiten stannat i minnet. Att den fått ny aktualitet sammanhänger med att mina studier av matvanor och måltidsseder även kommit att omfatta det ritualiserade beteendet, folktron och folkdikten.

Företeelsen kan synas alltför obetydlig för att bli föremål för ett seriöst studium. Men å andra sidan är det en fördel att vid en etnologisk analys kunna utgå från en enkel, men samtidigt allmän och alldaglig kulturyttring.

Bakgrund

Föreställningen om trivsbiten bottnar dels i det faktiska förhållandet att det kan vara svårt för små barn att äta upp de sista matbitarna, dels i en samhällsnorm som säger att man bör äta upp den mat man fått. Ett sätt att lösa problemet är att ändra normen och låta barnen äta så mycket de vill och lämna resten. För den äldsta levande generationen var detta otänkbart.

Även för yngre föräldrar var det svårt att se barnen lämna bordet utan att ha ätit upp, när det fanns så många svältande människor i världen. Därför bad man barnen att tänka på de fattiga kineserna och snällt äta upp. Att ingen fattig kines ändå kunde få glädje av de överblivna matbitarna spelade mindre roll i sammanhanget. Bristen på mat i världen blev för många en

anledning att hålla fast normen att mat är något som man inte skall vårdslösas med.

Om man vill upprätthålla normen att man skall äta upp den mat man fått så kan man istället försöka hjälpa barnen att få ner det sista. När det gäller direkta matvägrare förekommer det att man tillsätter färgämnen som gör maten mera attraktiv. Detta utsätts vi ju ständigt själva omedvetet för av livsmedelsfabrikanterna.

Inte all mat är lika svåräten. Barns förkärlek för det som är sött har gjort efterrätten till en "morot" som ofta kommer till användning för att få barn att äta upp. "Äter du inte upp, får du ingen efterrätt!" Liksom Mary Poppins "spoon full of sugar" förutsätter att det finns socker så förutsätter efterrättstricket att det serveras efterrätt. Undersökningar av måltidsvanor visar att den söta efterrätten i svensk husmanskost är en sen företeelse.

Även då efterrätt saknats har man emellertid kunnat spara det bästa till sist och låtit det bli en belöning. Om pålägget inte räckte till hela smörgåsen har det skjutits fram steg för steg för att den sista biten skulle bli en godbit. Men inte heller smörgåsen är uråldrig. I äldre tid äts brödet oftast utan sovel. För att få det att lättare slinka ner kunde man blöta upp det i mjölk, dricka eller någon annan vätska.

I sydvästra Skåne var det vanligt att man skar sönder det grova brödet i små tärningar som man spetsade på kniven och doppade i syltemjolk (sur kokt färmjolk med tjock konsistens). Syltemjölken kunde därför kallas för "brödlura" (Bringéus 1970, 120).

Om ordet brödlura här använts i bildlig bemärkelse så har det å andra sidan fun-

nits sätt att direkt lura bröd i barn. När vi ber barnen att ta "en sked för far, en sked för mor och en sked för lillebror" så är det ju ingenting annat än ett pedagogiskt trick att fästa uppmärksamheten på kända personer i barnets närhet och samtidigt avleda uppmärksamheten från den svårätta maten.

Det är som en sådan brödlura som talet om trivsbiten fungerade i min barndom. I stället för att avleda uppmärksamheten från den sista biten gjorde man den mera intressant. Den blev själv en morot. Den blev en växebit eller styrkebit som förvandlade små människor till stora. Var den till skillnad från efterrätten ett gott på större avstånd, så var den å andra sidan också ett större gott. Barnets uppfostran har alltid varit framtidsorienterad. Redan för ett litet barn är det ett mål att sträva efter att bli stor. Trivsbiten har alltså passat väl in i mönstret.

I sin uppsats "Metafolklore and oral literary criticism" framhåller Alan Dundes nödvändigheten av "rigorous and systematic elicitation of oral literary criticism" (1975, 54). Detta bidrag kan också ses som en kritisk analys av uppfattningar som diskuterats av en äldre generation folklorister i Skandinavien.

Kravet på "oral literary criticism" ställdes tidigt av Carl Wilhelm von Sydow. Det implicerades i hans granskning av folktraditionens kategorier. Ett studium av trivsbiten leder också med nödvändighet till kategorisering.

"Vitamin"?

Trivsbiten hör hemma inom dietetiken. Vi kan därför knappast underlåta att ställa frågan om det finns något som talar för att föreställningen om densamma kan böttna i rent faktiska förhållanden.

Man skulle kunna resonera så här: Den sista delen av brödet är skorpan. Denna kan innehålla nyttigare näringsmedel än den övriga delen av brödet eller ger åtminstone tänder och tuggmuskler arbete, vilket ytterst påverkar det allmänna välbefin-

andet. I Tyskland finner man därför liknande föreställningar knutna till brödets ändstycke (skalken, kanten, knallen) som hos oss till trivsbiten (Berger 1954, 60 f).

Att föreställningen om trivsbiten och brödsalken kan vara betydligt äldre än medvetandet om skorpan eller tuggandets nytta behöver inte betyda något i sammanhanget. Inom dietetiken finns det många exempel på att man valt att äta det som är nyttigt, långt innan man visste att det var hälsosamt. Trivsbiten skulle således kunna vara en motsvarighet till den gamla uppfattningen att det är nyttigt att äta möglat bröd (Törner nr 239). I möglet har det ju visat sig finnas penicillin, varför det kanske kunde finnas någon grund för talesättet om det möglade brödet.

Trivsbit är härlett av verbet bita och användes, som Svenska Akademiens ordbok uppger, främst om bröd. Uppteckningarna visar dock att ordet kan brukas också om annan föda, t.ex. den sista skeden gröt. Eftersom gröt har en homogen konsistens kan det knappast göras gällande att den ena grötklicken skulle vara mera näringsrik än den andra. Det förefaller alltså mycket långsökt, eller rentav uteslutet, att finna en empirisk förklaring till föreställningen om trivsbiten som är en bestämd munsbit, den sista. Detta utesluter emellertid inte att den kan ha en rationell förklaring. Vad som är rationellt är inte för alltid givet. Det sammanhänger med människors växlande referensramar eller kognitiva system.

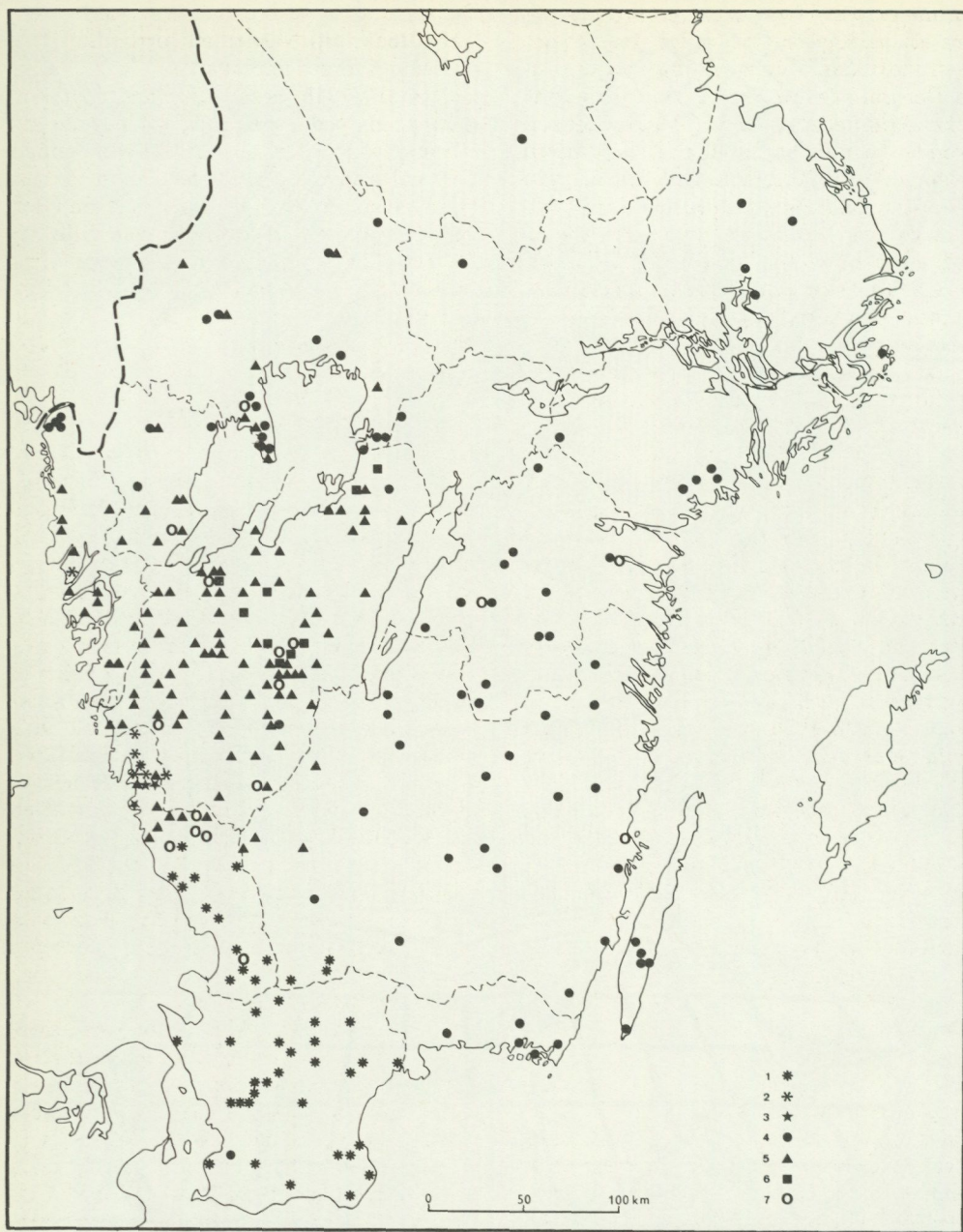
Fikt?

En fiktion, eller ett fikt, för att använda von Sydows terminologi, är ett påhitt i syfte t.ex. att roa eller att uppfostra. Fikten kan med avseende på tillkomst och användning indelas i individuella, litterära och folkliga.

En sommar på Österlen roade jag mina barn med att berätta om "den glada laxen från Gladsax". Denna fiktiva lax, tillkommen som en ordlek förblev vår familjeegen-dom och glömdes snart bort när vi åter flyttat till stan. Trivsbit är också ett trevligt

1. Ovan återgivna kistebrev med motiv från Jesu barndom utkom i flera upplagor. I en vers som finns på ett tryck från Lund år 1791 förklaras det att bilden "Wil wisa, at man mat med bön och tack skal ta, / Om man af Himlens GUD wälsignelse wil ha". Foto Nordiska museet.

2. Teckenförklaring till kartan: 1 = trivsbit, 2 = hälsebit, 3 = växebit, 4 = maktbit, 5 = minnesbit, 6 = jägarebit, 7 = hungrig vän. Beläggsförteckning förvaras i Folkliksarkivet, Lund.

ord, men det behövs i princip bara ytterligare ett belägg för att möjligheten att det är en individuell föreställning kan uteslutas. Den danske folkloristen Hans Ellekilde tillhandahåller ett sådant: "Jeg husker saa levende fra min barndom i Hellebæk ved Helsingør o. 1900 min moder sige til min lillesøster, naar det kneb at faa den sidste bid brød ned: 'Nu skal du spise Trivsbiten med, ellers bliver du ikke stor.'" (Ellekilde 1938, 94 f.). Detta är en direkt motsvarighet till min egen barndomsupplevelse.

Att man talat om trivsbiten både i Sverige och i Danmark skulle emellertid kunna förklaras som ett resultat av spridning på litterär väg, "booklore". Att H. C. Andersens saga om "Ole Lukkeøj" haft betydelse för spridningen i borgerlig miljö av föreställningen om John Blund – ett direkt pedagogiskt fikt – är mycket troligt. Sannolikheten för att trivsbiten har ett litterärt upphov minskar emellertid i och med att företeelsen, som vi skall se, har en avsevärd ålder. Före 1900-talet hade barnböcker mycket liten spridning, och eftersom skillingtrycken veterligen inte behandlat en sådan ämneskrets kan vi också bortse från möjligheten av att trivsbiten skulle kunna härledas från triviallitteraturen.

En kartläggning av uttrycket trivsbit (fig. 2:1), visar att ordet förekommit i Skåne, södra Halland samt sydligaste delen av Sunnerbo härad i sydvästra Småland. Från norra Halland finns sporadiska belägg för snarlika uttryck såsom "växebiten" (fig. 2:3) och "häsebiten" (fig. 2:2).

Uppgifterna hänför sig till 1800-talets slut och 1900-talets början. Rietz belägger ordet trivsbit från Skåne något tidigare (1867, 753). "Ordbog over det danske sprog" (24, 522) hänvisar utom till Ellekildes uppgift till ett belägg från Läsö. Såväl öster som väster om Öresund förekommer ordet både i den längre formen trivelsebit (trivelse(s)bid), som i den kortare formen trivsbit, (trivsbid). Identiska eller snarlika ord på ömse sidor om Öresund har vi rätt att betrakta som arv från den tid Skåneland tillhörde Danmark. Trivsbiten är alltså en traditionell, folkligt

förankrad föreställning, som åtminstone går tillbaka till 1600-talets förra hälft.

Redan i första upplagan av "Årets folkliga fester" (1915) berör Martin P:n Nilsson trivsbitens pedagogiska funktion, men avvisar den som förklaring: "En och annan har väl som barn blivit förmanad att äta upp 'trivsbiten' och lever förmodligen i den föreställningen, att föräldrar som ville, att barnen skulle äta ordentligt och ej lämna kvar något, hittat på att man skulle trivas särskilt bra av skorpena och de sista bitarna av smörgåsen, för att bättre kunna uppfostra barnen till måltidsskick. Så enkel är saken emellertid ej" (1915, 212).

Hilding Celander är medveten om trivsbitens pedagogiska funktion, men vill inte heller förklara den som ett påhitt: "Det pedagogiska värdet av dessa benämningar, när det gäller att få barn att äta upp den sista biten, ligger i öppen dag, och har givetvis sin dryga andel i att dessa uttryck har levt kvar så länge och så allmänt. Men denna förklaring räcker inte ensamt till" (Celander 1928, 183 f.). För Albert Eskeröd är däremot talesättets pedagogiska funktion tillräcklig som förklaring till dess uppkomst: "Den pedagogiska karaktären är tydlig och talesättet tillämpas främst på barnen." Eskeröd karakteriserar trivsbiten direkt som fikt: "Det finns också gott om sådana pedagogiska fiktioner ... de flesta avsedda för barnen. Den som svär, sägs bli svart om munnen, den som ljuger får vita fläckar på naglarna. Den sista brödbiten skall man äta upp, ty det är trivsbiten" (Eskeröd 1947, 43, 142, 330).

Medan de pedagogiska fiktionerna i äldre tid begagnats i barnets moraliska fostran har de i våra dagar kunnat komma till användning i deras hygieniska fostran. Tandtrollen, som är kända både i Europa och i USA är ett exempel härpå. Den som talar om tandtroll för att få barn att låta bli att äta snack tror inte själv på några tandtroll.

Tandtrollen replierar på den gamla föreställningen om troll och skadegörande väsen i människans omgivning. Men de har aldrig varit förknippade med tandskador. Detta är en adaptation, som i Sverige inte

är äldre än 1930-talets tandvårdspropaganda. Jämförelsen med tandtrollen väcker frågan om även trivsbiten kan vara en sentida adaptation? Innan jag går in härpå finns det emellertid anledning att undersöka om föreställningen om den sista matbiten kunnat uppstå på annat sätt.

Folketymologi?

I uppteckningar från över hundraålet orter i västra Sverige (Västergötland, Bohuslän, Dalsland, norra Halland, västra Småland) kallas den sista biten "minnesbete" (fig. 2:5). Denna beteckning har ej beaktats av den tidigare forskningen. Från Vättle härad omtalas t.ex. att "då barnen lämnade något och inte ville äta upp det, så lämnade de minnesbeten. Då tappade de minnet" (Olsson 1945, 116). Från Jungs socken i Västergötland heter det: "Den sista biten av smörgåsen skulle inte lämnas för då fick barna svårt att lära sig läsa. Den kallas 'minnesbeten'." Att minnesförmågan skulle vara knuten till den sista brödbiten har näppeligen någon vuxen person trott. När man lockat maten i barnen med ett sådant hot så har man alltså tillgripit en verklig brödlura. Men är det ett påhitt gripet ur tomma luften? Varför just förlust av minnesförmågan, varför inte av syn eller hörsel?

Det förtjänar observeras, att de flesta uppteckningarna talar om "minnesbeten", en ålderdomlig form som bl.a. förekommer i Karl XII:s bibel, i uttrycket "en beta bröd" (i Konungaboken 17:11). I själva verket kan uttrycket "att få en minnesbeta" också härledas från Bibeln, närmare bestämt från skildringen av hur Jesus instiftar nattvarden. I samma översättning heter det att när Jesus "hade indoppat brödet, gav han det Judas Simonis Ischariot och efter den betan for Satan in i honom" (Johannes 13:26-27). Pelle Holm framhåller uttryckets användning i Odhners skildring av hur Gustav Vasa kuvade klockupproret 1532: "Nu märkte dalkarlarna, att de funnit sin överman, och höllo sig efter den betan stilla" (Holm 1960, 27).

"Minnesbeten" som brödlura är alltså ett exempel på en sekundär adaptation. Uppteckningarna visar, att den oftare använts som ett hot (att man skulle tappa minnet om man inte åt upp sista biten) än som ett lockelsemedel (att man skulle få gott minne om man åt upp biten). Detta passar bra ihop med användningen av ordet minnesbeta. Har man fått en minnesbeta så aktar man sig nästa gång.

Det är uppenbart att uttrycket minnesbete för den sista matbiten inte kunnat uppstå utan förefintligheten av andra beteckningar härför. Kartan visar att den ingår i ett regionalt mönster. Vi skulle därför kunna betrakta den som en "ekotyp", som blivit dominant i västra Sverige och där sannolikt trängt ut en tidigare beteckning. Vi får här samtidigt en varning för att ifrågasätta logiken bakom ett uttryck eller en föreställning. I detta fallet har upphovet kunnat klarläggas. I andra fall känner vi inte referensramarna. När det t.ex. i en uppteckning heter: "Sista biten av en smörgås kallades 'slinken', och åt man ej upp den, förlorade man minnet" (IFGH 3249:3) så kan påståendet förefalla helt absurt. I belysning av de tidigare talesätten blir det däremot begripligt. Detsamma gäller om en annan blandform, upptecknad i Västergötland: "Sista biten av smörgåsen kallades jägarbit. Åt man ej upp jägarbiten, miste man minnet" (IFGH 3247:2).

Metafor?

Beteckningen jägarbit i den anförda uppteckningen är belagd från ytterligare åtta orter, alla i Västergötland (fig. 2:6). Från N. Vånga heter det att "man skulle aldrig lämna en bit bröd eller smörgås, den kallades 'jägarebiten'. Det sades: 'Åt upp biten så slipper jag jaga dig'." Från Sparlösa omtalas: "Då vi råka lämna en bit nån gång, sade far till oss: 'Du ska äta upp beten å inte låta den jaga dig!'"

Uppteckningarna kan ge intrycket av att den sista biten är ett levande väsen, som far omkring och jagar det barn som inte vill äta upp den sista biten. En äldre forskargene-

ration skulle kanske tolkat jägarbiten som ett uttryck för animism. I själva verket är den en metafor. Men hur skall den förklaras?

I en uppteckning från Kärårkra i Västergötland heter det emellertid: "Sista biten av en smörgås kallades Jägarbiten. Till den som lämnade en sådan sade man: 'Det är någon i din släkt som är hungrig.' " Ett ytterligare förtydligande lämnar en uppteckning från Laske Vedum i Västergötland: "Om någon av bordsgästerna lämnade en bit av en smörgås, och en annan åt upp den, blev den som lämnade biten jägtad av den andre i arbetet under återstående delen av dagen". Den som får den sista biten får alltså också övertaget.

Det tycks vara en konkurrenssituation som uttrycket jägarbiten frammanar. En sådan metafor har varit fullt begriplig för barn, som själva ofta leker "hök och duva" eller andra jägarlekar.

Metaforerna utgör en förrädisk kategori, eftersom de kan bilda grunden för sekundär folktro. Otivelaktigt har man kunnat locka barn i en viss ålder att tro på jägarbiten. Den fungerar alltså som ett pedagogiskt fikt och är inte uttryck för någon folktro.

Folktro?

Norr och öster om den gamla dansk-svenska riksgården talar man inte om trivsbiten, utan om maktbiten (fig. 2:4). "Barn lilla, åt upp din maktbit", heter det t.ex. i en uppteckning från Östra härad i Småland. Uttrycket är känt i östra Sverige från Blekinge till Uppland. Det är troligt att den tidigare utbredningen även omfattat västra Sverige, men att den blivit utträngd av beteckningen minnesbit. Här på tyder bl.a. beläggsanhopningen i nordligaste Bohuslän. Uttrycket maktbit förekommer även i Nyland och Österbotten i Finland (Wessman 1,506; Finlands svenska folkdiktning VII:3,69, 684; VII:5,728).

I sedermera Karlstadsbiskopen Daniel Herweghs (1720–87) latinska ordbok över Västmanlandsmålet heter det att "magts-

bit" är "frustulum panis, de quo nungantur aniculae, quod nisi a pueris consumatur, vires et robur amittunt" dvs. maktsbit är en brödbit, om vilken gummorna skämtar att om den inte ätes upp av pojarna, försvinner kraft och styrka (Herwegh 1925,99). I Carl-Herman Tillhagens utgåva av Erik Havtons anteckningar från 1818 av bruk, seder, fördomar, vantro och vidskepelse i Tjust heter det: "Maktbit kallar man den brödbit, som man har av sin brödsbiva kvar, då man slutat sin måltid. I allmogens hus och ringare ståndspersoners lämnar ingen gärna kvar efter sig denna maktbit i vardagslag, utan han uppätes, även torrt och utan tillsats av annat, om intet är kvar på tallriken. Synnerligen tillhållas barn att ej lämna den efter sig." (Havton 1959,26.)

Det är framförallt beteckningen maktbit på den sista biten vid måltiden som givit upphov till tolkningen av densamma som folktro. Vi möter en sådan uppfattning tidigast i en uppsats av Nils Edvard Hammarstedt:

"Enligt den ursprungligaste religiösa uppfattning som religionsforskningen kunnat påvisa – animismen – innebodde i alla föremål och fenomen ett liv, en *makt*, såsom vårt svenska folk ännu på ett fullkomligt animistiskt vis uttrycker sig. Denna makt föreställde man sig mer eller mindre materiell ... Också vid baket flydde, menade man, makten ... undan till det sist kvarblivna av degen och där gällde det att infånga honom. Ja, till och med sedan brödet gräddats, ägde samma förhållande rum. Den sista biten av ett bröd kallades därför av vår allmoges maktbiten. I Schleswig avskar bonden på jul-, nyårs- eller trettondagsaftonen, sedan han gjort korstecknet över henne, ändbitarna, alltså 'maktbitarna' av kakan och förvarade dessa till vårplöjningen, då de gavs åt dragarna" (Hammarstedt 1905, 243 f.).

Martin Nilsson bygger vidare på Hammarstedts resonemang likväl utan att betrakta trivsbiten som en inkarnation av sädesanden: "Ett allmogeamn på trivsbiten är 'maktbiten'. I den sista biten av kakan koncentrerar sig all den närande kraft och

makt, som finnes i brödet, liksom makten i sädesfältet, när säden hugges, koncentrerar sig i den sista kärven. Först om man känner denna åskådning, förstår man, varför trivsbiten medför särskild välsignelse" (Nilsson 1915, 212).

I sin uppsats "Sädesanden och den sista kärven i svenska skördebruk" tar Hilding Celander upp Hammarstedts och Martin Nilssons resonemang, även om han inte hänvisar till deras arbeten: "Ett genomgående drag i de primitiva föreställningarna om den växande grödans 'makt', är att den vid sädens avmjejande flyr undan och slutligen gömmer sig i de sista kvarstående stråna. Det är således hela sädesfältets växtkraft eller fruktbarhetsmakt koncentrerad, alldeles som brödkakans näringskraft i det sista återstående stycket, 'makt-biten' (Celander 1920, 98). Celander återkommer till problemet i en ny uppsats 1928. Tanken på "makten" som lever i den allra sista återstoden "tillämpas i sina yttersta konsekvenser så, att den allra sista biten av brödkakan i sig innehåller hela brödets 'makt'. Den kallas därför allmänt *maktbiten*. Det duger inte att lämna den: 'det anses menligt, emedan krafterna därigenom förtagas'. (Rietz.) Men tvärtom genom att äta den blir man stark. Därför heter den också trivselbiten eller i Närke *kåtbiten* (av adj. *kåt* i betydelsen frodig, kraftig)" (Celander 1928, 183).

Den sista kärven tolkas av Hans Ellekilde som en "kraftneg". Han betraktar "folketroen om den sidste Bid, Maktbiten, som den kaldes i svensk" såsom "et Side-stykke til Kraftneget" (Ellekilde 1938, 94f.).

I sin avhandling "Årets äring" refererar eller hänvisar Albert Eskeröd till Hammarstedts, Celanders och Ellekildes tolkningar av trivsbiten som en maktbit. Celander kritiseras för att under begreppet maktkoncentration ha sammanfört psykologiskt sett olika föreställningar. "Sista kakan ger bröd i huset" hör helt till kontinuitetens magi eller tomhetens tabu. "Men inte så med maktbiten eller trivselbiten. Denna är ingalunda den sista brödbiten i

huset, utan en bit vid måltiden, som särskilt barnen lätt nog vilja lämna, då de plötsligt känna sig mätta" (Eskeröd 1947, 142).

Eskeröd har otvivelaktigt rätt i att man inte utan vidare kan sammanställa trivsbiten-maktbiten med den fulla eller tomma brödkorgen. Den senare nyttjades att ta tecken eller tydor av vid matbordet. Men man har även kunnat ta tydor av brödet. I Tyskland är en mängd omina förknippade med ett bröd, vars uppskurna sida är vänd mot bordskanten (Grober-Glück 1974, 278 ff; jfr Feilberg 4, 72). Hos oss är det alltså vanligt att man säger att det blir regn-väder om man tappar smörgåsen så att smöret faller nedåt eller att man inte blir gift om tårtbiten faller omkull när man lägger upp den på fatet. Tydor av det senare slaget bygger på samma princip som när man singlar slant. Det finns bara två alternativ: rik eller fattig, regn eller solsken, gift eller offer.

När det i en gammal hushållsregel heter "Av musätet bröd får man starka tänder" (Törner nr 239; jfr Bircherod 1936, 60) är det däremot inte längre fråga om ett tecken utan om ett magiskt föreställnings-sätt. Tankegången är klart genomskinlig. Musen är gnagare och gnagare har goda tänder. Den människoföda som musen rört vid med sina tänder kan också gagna människans tänder. Det är en föreställning som både bottnar i likhetsmagi och kontagiös magi för att använda Frazers klassifikationsbegrepp.

Skillnaden mellan tecken (tyda) och magi uttrycker Alan Dundes sålunda: "A sign superstition entails belief only, whereas a magic superstition in its entirety involves belief and practice". Handlingen, vare sig den består i att äta upp musätet bröd eller den sista brödbiten, är ett *conditio sine qua non*. Tecknet eller tydan "predicts the future" men den magiska handlingen "makes the future". Den är ett sätt att manipulera framtiden, liksom t.ex. bordsbönen. Skillnaden är bara att den är ett omedelbart sätt medan bönen är ett medelbart som kräver Guds medverkan.

3. Drängen i en bondfamilj i Västra Klagstorp, Skåne, skär brödet. Foto Nordiska museet 1902.

Det kan invändas, att ätandet av trivsbiten är en substantiell handling i motsats till bordsbönen. Det finns dock en rituellt måltid då även en bit bröd ätes, nämligen nattvarden. Med risk för att bli beskylld för blasfemi vill jag jämföra de båda riterna:

<i>Postulat</i>	<i>Villkor</i>	<i>Effekt</i>
"detta är min lekamen"	"tagen och äten"	"syndernas förlåtelse"
"det är trivsbiten"	"ät upp den"	"stark och stor"

I den religiösa liksom den magiska akten är handling och tro sammankopplade. Men gäller detta även om trivsbiten? Endast under förutsättning att den som uttalar postulatet också tror på vad han säger. Den avgörande frågan är alltså om

trivsbiten-maktbiten i äldre tid också varit en föreställning bland vuxna och inte bara ett medel att uppfostra barnen till gott bordskick.

I fråga om bordsbönen vet vi att den i äldre tid oftast lästes av husfadern. Senare blev det vanligt att överlåta uppgiften till barnen, innan den i de flesta hem helt bortfallit. Kan det tänkas att också trivsbiten-maktbiten ursprungligen tillhört de vuxnas tro och handlingsmönster, därefter överförts på barnen för att slutligen helt falla bort? För att komma fram till ett svar är det nödvändigt att finna dess "Sitz im Leben", för att låna en gammal term inom bibelforskningen. Detta studium omfattar dels en psykologisk, dels en sociokulturell aspekt.

Psykologiskt sammanhang

Trots att von Sydow kritiserar såväl Mannhardts mytiska tolkning av sädesdemonerna som tolkningen av den sista kärven som en offerrit, betraktar han liksom de tidigare forskarna trivsbiten som en kraftbit, inte som ett fikt. Det intressanta är emellertid att han sätter in företeelsen i ett psykologiskt sammanhang. I sin uppsats "Die Begriffe des Ersten und Letzten in der Volksüberlieferung mit besonderer Berücksichtigung der Erntebräuche" skriver han: "Auch das Letzte gilt oft als orendage-laden. Der letzte Bissen einer Brotschnitte oder irgendeines Gerichtes wird oft als Kraftbissen bezeichnet, und wenn man ihn nicht aufisst so bekommt man auch keinen Anteil an der Kraft des Brotes" (1948, 159).

I själva verket är föreställningar knutna såväl till det första som det sista ifråga om brödet. Dessa avser likväl inte den första brödbiten utan den första liksom den sista brödskivan, brödkanten eller skalken som man skär upp av ett bröd. När Celander som vi sett anför beteckningen "kåtbiten" från Närke är det troligt att han i hastigheten själv skapat en synonym till maktbiten. Jag har inte kunnat finna ordet i dialektarkiven, men däremot "kåtkant" och undantagsvis "kåtskiva" just som beteckningar på skalkarna. Uttrycken är belagda ifrån östra Småland till Norrbotten. I de allra flesta fall avser de bara den första skivan, varvid den sista stundom kallas "latkant". Undantagsvis avser kåtkant både den första och sista kanten. Också den första skivan av en ost kan kallas "kåtskiva". Kåtkanten "skulle man hugga efter att få ... så blidde man rask och duktig" heter det från V. Ryd i Östergötland. Ordet har äldre traditioner. I Havtons samling av vidskepelser från början av 1800-talet heter det: "Då en brödkaka skäres, så kallas första kanten kåt-kanten, och nästa skiva därintill friareskivan" (Havton 1959, 37; jfr Wikman 1957, 120). Även om "kåt" i äldre språkbruk användes i en vidare betydelse än vad fallet är numera, så finns det upp-teckningar som tydligt visar att uttrycket "kåtkant" använts med erotisk anspelning.

Samma skiva som i Sverige kunde kallas "friarskivan" är i Danmark känd under benämningen "giftestumpen" (Feilberg 4, 71). Här liksom i Tyskland är även en rad andra föreställningar knutna till ändstyckena på brödet (Feilberg 4, 72; Berger 1953).

En bestämd handlingsnorm är inte bara knuten till den sista brödbiten utan också till det sista i brödkorgen eller på det gemensamma fatet. Regeln är i detta fallet att det sista *inte* får ätas upp.

I väntan på att det tyska atlas materialet från 1930-talet om benämningar och föreställningar om det sista vid en måltid skall bli bearbetat (Zender 1959–64, 31) får vi nöja oss med att konstatera att förbudet att äta det sista vid en måltid även är vanligt i England och i USA. Excerptmaterialet härom från såväl tryckta som otryckta källor i Folklore Center i Los Angeles är alltför omfattande för att här kunna redovisas. Enligt vad som framgick vid en rundfråga bland studenter och lärare som jag gjorde i Berkeley våren 1976 förekommer föreställningen även på andra håll. I Mexico kallas denna sista matbit "El Cumplido", på Cuba "La Verguena".

Vanligen gäller ätförbudet den sista brödbiten, men eftersom bröd inte överallt hör till alla måltider kan det gälla det sista, vad detta än må vara. Det finns t.o.m. exempel på att det kan gälla det sista tuggummit eller den sista cigarettens i en förpackning (Hand 1960, 148). Den som tar detta säges genomgående bli "an old maid". Metaforen påminner om beteckningen "änka" eller "änkeman" om det sista brödstycket i Danmark (Feilberg I, 253; III, 196 b) och om den sista kärven i Skåne (Eskeröd 1947, 223). Enligt vissa uppteckningar finns det dock en möjlighet att äta den sista biten och likväl undgå det onda ödet, nämligen "to kiss the cook" (Emereich-Korson 1947, 67).

Föreställningen att den sista kakan eller tårtbiten skall lämnas kvar är inte heller okänd i Sverige. En av mina studenter uppgav att hon hört den benämnas "konvenansbiten". Man borde – eller vågade – inte ta den "för konvenansens skull". Trivsbiten

och konvenansbiten är alltså två uttryck för samma sak – det sista stycket – men samtidigt uttryck för två motsatta principer. I senare fallet principen att man inte bör skrapa rent. Till detta "tomhetens tabu" finns många paralleller inom både jordbruk och boskapsskötsel (Celander 1928, 185; Eskeröd 1947, 107 ff., 136 f.; af Klintberg 1975, 281). Är de psykologiskt sett olika föreställningar som Eskeröd menar? Knappast. En kollega från Egypten omtalade att det i medelklassfamiljer i hans hemland var vanligt att husmodern trugade sista biten i en gäst med motive- ringen att "annars blir min dotter inte gift". Även en etikettregel kan alltså med en liten förändring sättas ur spel och en rakt motsatt föreställning kan bli dominant. Gästen som kanske gärna ville ha den sista biten, men som inte vågade avslöja att han var hungrig, kunde nu tycka sig göra en god gärning genom att äta upp den. Men viktigast av allt: både värdinnan och gästen får visa att de känner etikettens regler. Gästen genom sin tvekan att ta den sista biten, värdinnan genom att ge gästen en motivering för att ta den, som är utan risk för honom själv. En husmor kunde också sätta regeln om konvenansbiten ur spel genom att säga: "Ät upp allt så det blir vackert väder i morgon!" Detta talesätt är vanligt i Tyskland (Grober-Glück 1974, 332), men även belagt i Sverige (Salomonsson 1934, 136, Sjunnesson 1953, 239) och i svenska Finland (Finlands svenska folkdiktning 7:3, 569).

Ett annat sätt att truga det sista i gästerna omtalar E. Havton i sina anteckningar från 1800-talets början: "Vid bättre bord, där rätterna äro många och aptiten ej alltid motsvarande ända till måltidens slut, hör man oftast, jag kunde måhända säga alltid, värdinnan, när hon serverar den sista rätten, som alltid är någon sorts kaka, persvadera en mätt och nekande gäst med de orden: Den, som ej äter kakan, är ej värdinnans vän." (Havton 1959, 38).

Exempel på den sista biten som giftermålstyda känner jag inte från Skandinavien. Däremot är föreställningen knuten

till de sista dropparna i ett dryckeskärl. Clander snuddar vid den då han i föregående nämner uttrycken "pojken", "sonalycka" respektive "dotterlycka" (1928, 185). Orden förekommer i uttryck som "du fick pojken", "ge honom pojken" (SAOB 20, 1347; 7, 1898). Dialektarkivens material visar att framförallt uttrycket "sonalycka" varit mycket allmänt. I sina anteckningar från Tjust 1818 uppger Havton också talesättet: "När man bjuder någon dricka ur en kopp, vari blott litet är kvar, så heter det alltid: här skall ni få sonalycka. På samma sätt heter det, då man slår det sista ur en butelj eller flaska i ett glas och bjuder någon." (Havton 1959, 25. Jfr Wikman 1957, 134). "Pojken" anses vara ett senare uttryck med samma innebörd (Östergren 1945, 1078). Att det skulle härledas ur det franska "pour le garçon" dvs. betyda dricks i egentlig mening är därför säkerligen en konstruktion. Att den sista dryckesskvätten kommit att tillmätas så stor betydelse kan måhända istället ses i sammanhang med det äldre bruket att dryckeskannen gick från mun till mun. Det blev därigenom en smula hasardartat vem som fick den sista skvätten.

Uttrycken har sin motsvarighet i det äldre danska "kandelykke" (Molbech 1855, 550), liksom i det tyska "Kannenglück" (Grimm 1873, 167) och det holländska "kannegeluk" (Woordenboek 1926, 1266). I en utgåva av Grubbs "Penu Proverbiale" 1677 heter det att "kannelyckan och sonalyckan äro alltida goda" (Törning 1677, 93). I Moths ungefär samtida danska ordbok heter det i stället att "kandelykke og konelykke ere baade gode" (Kalkar 2, 477 f.).

Det faktum att det rör sig om den sista brödbiten eller den sista dryckesskvätten är alltså av största betydelse. Men kan trivsbitens/maktbitens roll förklaras enbart genom detta faktum?

På en kinesisk restaurang i Berkeley fick jag härförleden på samma tallrik som notan en "fortune-cookie". Det var en liten riskaka, i vilken det fanns en papperslapp med en tryckt text: "Your place in path of

life is in the driver's seat". Liksom trivsbiten var denna "fortune-cookie" den sista måltidsbiten. Men detta var också den enda likheten. Den var en godsak, mera avsedd för vuxna än för barn, av de stundom rätt sofistikerade texterna att döma. Jämförelsen lär oss att den psykologiska situationen (dvs. att biten kommer sist) inte i sig själv är avgörande. Vi måste också ta hänsyn till den kulturella kontexten, eller för att tala med William Bascom: "The folklore of a people can be fully understood only through a thorough knowledge of their culture" (1965, 285). Liksom tandtrollen replierar "the fortune-cookie" otvivelaktigt på äldre traditioner (i Chinatown i San Francisco såg jag bl.a. kinesiska stickor med nummer, som korresponderade mot förutsägelser i en bok, ett slags lyckolotteri alltså) men är otvivelaktigt en amerikansk merkantil adaptation. Lyckan är ett begrepp som passar väl in i det framtidsorienterade USA.

Socio-kulturellt sammanhang

Sven Delblanc ger en påminnelse om vikten av ett rörligt socio-kulturellt perspektiv för den som studerar måltidsseden:

När vi i dag säger åt barnen att äta upp och att inte leka med maten, då rör vi oss kanske med stelnade former från en tid då födan var helig. En tid då det ansågs rättvist och naturligt, att flickan som trampade på brödet damp ner i helvetets marter.

Som författare i dag kan jag inte beskriva födan som helig i sig eller måltiden som högtid. Berättar jag om ett middagsbord eller en bankett har detta bara ett medelbart värde, kanske kan det utsäga något om de ätandes klass och status. Möjligen kan jag berätta om frosseri som en komisk funktion. Enligt äldre betraktelsesätt är jag då inget annat än brödets blasfemiker och pornograf (Delblanc 1969, 103).

Det sociokulturella sammanhanget är i vårt fall både hemmets måltidssituation och den kulturella miljön i Skandinavien. Denna miljö är i sin tur både ideologiskt och ekologiskt präglad.

När det gäller själva de konkreta situa-

tioner i vilka uttrycken trivsbit/maktbit förekom så borde uppteckningarna ge klarhet. Så är emellertid långtifrån alltid fallet. Dialektarkivens material har slagits sönder i lexikografiska småbitar varvid kontexten inte alltid framgår även om ordet citeras i en fras. När sammanhanget förklaras kan man inte alltid vara säker på om det är hämtat ur originaluppteckningen eller tillfogats av en skolad excerptist, som hämtat förklaringen från annat håll. Särskilt då det gäller beläggen för ordet maktbit är man ofta i tvivelsmål om förklaringen är sekundärt tillfogad. I en uppteckning från Aspö i Blekinge heter det t.ex. att "makstensbiten" är en "vid måltid lämnad bit, spec. bröd, i vilken hela kraften i måltiden anses koncentrerad". Många dialektupptecknare var lekmän som genom populärvetenskaplig litteratur också blivit förtrogna med aktuella vetenskapliga tolkningar. Det är knappast rådligt att bygga på en uppgift som den anförda.

En del uppteckningar förknippar begreppet trivsbit med barnens måltid, men långtifrån alla. När det gäller ordet maktbit är det mindre vanligt att det sammankopplas med barnen. Går vi till det äldsta belägg, som Svenska Akademiens Ordbok anför (från 1751) har det ett helt annat sammanhang: "Eljest brukas det ... att blanda någont utav berörda saker (dvs. höfrö, agnar m.m.) uti ... hösorpnigen, vilket såsom en delikatess och maktbit ... utdelas tillika med höet litet åt var och en" (16, 106). Inte heller beteckningarna "kåtkant" och "kåtskiva" hör till barnkammarmiljön.

Vänder vi oss till föreställningen om den sista dryckesskvätten som gav "sonalycka" så hör denna inte heller samman med barnens måltidsmiljö utan med människor i fertil ålder. I motsats till vad Celander antyder visar dialektarkivens material inte heller på någon föreställning om "dotterlycka", bara "sonalycka", vilket stämmer med såväl äldre som allttjämt gängse värderingar. I Grubbs ordspråkssamling 1677 kommenteras uttrycket "kannelyckan och sonalyckan äro alltid goda" på följande sätt: "Äkta folk tycka då sin lycka vara god, enär

vår Herre tackes välsigna deras äktenskap med manliga bröstärvingar. Masculinum enim genus dignius est quam faemininum, & femininum quam neutrum" (ty det manliga könet har större värde än det kvinnliga och det kvinnliga är mera vårt än neutrum). Omvänt visar uppteckningsmaterialet i Folklore Center, Los Angeles, att föreställningen att man blir "an old maid" om man äter den sista matbiten är allmänt utbredd, medan det saknas uppteckningar som uteslutande omtalar att man blir en "old bachelor". Också i det amerikanska materialet speglas således det socio-kulturella mönstret. Att bli "an old bachelor" är ingen olycka! En genomgång av två omfattande samlingar från Utah respektive Ohio gav följande samstämmiga bild:

	Maid	Bachelor	Maid eller Bachelor
Utah:	46	0	9
Ohio:	26	0	6

Den ideologiska referensramen kring trivsbiten har en kristen prägel. I den judiska och kristna etiken har maten, ofta symboliserad av brödet, en central plats. Bibeln berättar i olika sammanhang om bespinningsunder och i Fader Vår är en av de sju bönepunkterna "Vårt dagliga bröd giv oss idag". Maten är alltså en Guds gåva, som man både bör bedja om och tacka för. Tidigare var det vanligt att kyssa brödbitar som man tappat. "Spiller någon ut säd, mjöl eller andra ätandes varor, må han icke glömma att säga: 'Gud välsigna't!'" omtalar Hyllén-Cavallius (1868, XII; jfr Broman 1949, 860; Havton 1959, 14).

En konsekvens av denna syn på brödet var att allt borde tillvaratagas. Bibelberättelsen om hur Jesus bespisade femtusen män omtalar att han tillhöll sina lärjungar att samla tillhopa de överblivna styckena, "så att intet förfäres" (Joh. 6:12 jämte paralleller). Ideologierna får sitt konkreta uttryck i ordspråk och talesätt (Währen; Grober-Glück 1974, 278 ff), i moral och rit. Bordsbönen är i måltidssammanhanget ett uttryck härför. Men gäller detta även om trivsbiten?

4. Skämtteckning av Staffan Lindén.

Tydligare än den religiösa kontexten är den ekologiska. Albert Eskeröd har snuddat härvid då han skriver: "Den sista kakan eller brödbiten i huset hör lika påtagligt till svältperspektivet som trivselbiten tyder på rikligt bord" (1947, 143). Vad Eskeröd däremot inte beaktar är att dessa perspektiv är föränderliga. En enkät till nutida barn skulle säkert visa att trivsbiten för dem är en fullständigt okänd företeelse. Deras mödrar trugar inte mat i sina barn såvitt de inte är direkta matvägrare. Vi lever inte bara i ett välståndssamhälle utan också i ett vetenskapssamhälle, som lär oss att det är bättre att äta en bit för lite än en bit för mycket. Därför passar "konvansbiten" bra in i vårt nutida kultur-mönster, men inte trivsbiten.

Om nu trivsbiten som medel att locka maten i barn har en främre gräns, är det då inte lika tänkbart att den också kan ha en bakre gräns? Folktron är inte tidlös. I en studie av åtgärder i samband med tillagning av blodmat har jag påvisat att magiska åtgärder endast är knutna till de områ-

den där blodet fylles i fjälster, som kan spricka, medan de saknas där man äter palt. Härav kan man dra slutsatsen att magin har en bakre tidsgräns (Bringéus 1973, 110).

Kanske vågar man också se utnyttjandet av trivsbiten/maktbiten som ett medel att locka mat i barnen såsom en regional adaptation liksom de magiska åtgärderna kring kokningen av blodkorven. Norr om fäbodgränsen tycks benämningar på den sista brödbiten saknas. De förefaller ha varit förknippade med jästa bröd och inte ha haft aktualitet ifråga om det lättätna tunnbrödet norr om fäbodgränsen. Efterforskningar i Norsk Folkminnesamling, Norsk målførearkiv och i Norsk leksikografisk institutt visar att det också saknas norska motsvarigheter till de svenska beteckningarna för och föreställningarna om den sista brödbiten.

Att den skånska och själländska trivsbiten i betydligt större utsträckning än den nordligare maktbiten fungerat som brödlura för barn skulle kunna ha sin förklaring i att brödsädesproduktionen här var så riklig att det här verkligen fanns anledning att använda talesättet i uppfostrande syfte. Redan 1700-talets lanthushållare påtalar den slösaktiga hushållning som förekom i Skåne (Bringéus 1971, 20 f.). I en sådan kulturell kontext kan den gamla föreställningen om trivsbiten ha fått en ny, pedagogisk funktion.

Sista biten och teorin om "Limited Good"

I en uppteckning från Säffle i Värmland heter det:

Det hände när jag och mina syskon voro barn, att någon av oss tog en bit bröd från brödkorgen vid middagen, förbiseende att vi hade ett stycke kvar av den föregående brödbiten, liggande vid tallrikskanten. Snabbt och koncist kom då mors replik: "Jasså, du har en hungrig vän på skogen". På skogen var ju gången tids beteckning för den från bygden avvikne fredlöse – som ju ofta hade en kvinnlig vän i bygden, beredd att smussa till den "hungrige på skogen" en bit bröd från gårdens rika förråd (EU 43807:1313).

Uppteckningen från Värmland har motsvarigheter på andra håll i södra Sverige, (fig. 2:7). I äldre källor är talesättet även belagt från västra Småland. Från Västbo härad heter det: "Begär man bröd vid bordet, och icke varsnar att man förut har en bit, har man någonstades en hungrig vän" (Gaslander 1774, 49). Från samma trakt har L. F. Rääf antecknat: "Glömmes vid måltid någon brödbit, har man en vän som är hungrig" (Wikman 1957, 120, 171, Jfr. Havton 1959, 14).

Referensramarna för den som talar om "en hungrig vän på skogen" och "de fattiga kineserna" är onekligen skiftande. Båda talesätten är emellertid uttryck för "the Image of the Limited Good" för att använda Fosters formulering.

I en gången tid var det vanligen en realitet i den egna närmiljön. I våra dagar projiceras talesättet oftast på en avlägsen miljö med akut brist på föda. Vid ett seminarium i Berkeley kände deltagarna till flera alternativ till "de fattiga kineserna", t.ex. "de fattiga europeerna" eller "de fattiga armenierna". Det visade sig t.o.m. att man i Kina har talat om "de fattiga indianerna" i USA! Lika snabbt som de regionala referensramarna ändrats har de kulturella förändrats. Utvecklingen i Skandinavien från fattigland till välståndsland har skett på föga mer än en generation.

De sociala konsekvenserna i ett samhälle som lever i en bristsituation är kamp om brödet, avundsjuka och stöld. Vågar vi se den sista biten i ett sådant konkurrensperspektiv? Svaret är obetingat ja. Kanske är jägarbiten som beteckning på den sista biten den tydligaste indikatorn i det sentida uppteckningsmaterialet. Men vi behöver inte enbart bygga härpå. I sin samling av vidskepelser från 1700-talet har Törner antecknat följande: "Man måste ej lämna någon brödbit när man äter, så stor att han går igenom det hålet man gör då man nyper med tummen och första fingret, ty om någon äter upp honom tager han makt av den förra om han nämligen först sticker honom 3 gånger igenom samma hål på sig" (Törner nr 378).

Att vara berövad makt eller kraft kallades i vårt äldre språk att vara "maktstulen" eller "modstulen" (Ågren 1964). Orden anger inte bara ett förhållande utan även anledningen till detsamma: att någon stulit makten eller modet. Redan Martin P:n Nilsson har i ett förbisett arbete satt in den här behandlade företeelsen i ett sådant sammanhang: "Tron på makten finnes starkt utpräglad hos åtskilliga folk, i polynesiernas *mana*, indianernas *wakanda*, *orenda* osv. ända till vår egen allmoges tro på makten, som bor t.ex. i den sista brödbiten, som kan fräntagas en människa eller ett djur, så att det blir 'maktstulet' (Nilsson 1926, 101). Senare har även Nils Lid uppmärksammat detta sammanhang. Han anför ett par uppteckningar: "I Sverige talar dei um *maktbitten* 'sista biten av det man äter'. Denne skulde ein ikkje gjeva burt, 'ty då ger man bort makten (kraften) av hela måltiden' (Uppland), 'emedan man då blev *maktstulen*' (Östergötland)" (Lid 1935, 52). Liknande uppteckningar finns även från Sydserige.

Ser vi på maten ur perspektivet "Limited Good" så får vi en naturlig förklaring också till andra företeelser inom nordisk folklöre. Mjölkharen som suger mjölk ur andras kor, är bara ett exempel. När det heter att det är någon som missunnar en något då man sätter i vrångstrupen så är det uttryck för samma sak (Hyltén-Cavallius 1868, 381; Havton 1959, 25). Konkurrenten om små tillgångar ger upphov till avundsjuka.

Den yttersta konsekvensen av teorin om "Limited Good" är att man inte bör dela med sig utan bara se till sitt eget bästa. Denna handlingsnorm är en realitet i vissa kulturer alltjämt. Den står emellertid i strid med den kristna etiken, där nästan jämställs med en själv och där den barmhärtige utlovas belöning både på jorden och i himmelriket. Hur löses denna konflikt?

Hyltén-Cavallius har antecknat följande: "När någon lämnar bort sädessäd eller annat utsäde, skall han taga tre korn och säga: 'säden skall du få, men sädeslyckan vill jag ha själv.' Detsamma iakttagas ock när man bortlämnar jäst" (1868, XLIII). Även

fiskelyckan kunde bevaras på samma sätt (Gaslander 1774, 58). Givmildhet är alltså möjlig, men bara under en förutsättning: att man inte ger bort sin lycka.

En granskning av äldre folktrosamlingar visar hur centralt begreppet lycka är i skandinavisk folktro. Inte minst är det knutet till organiska processer som smörberedning och ölbrygd men framförallt till avel och äring, det må gälla djurens eller människornas. "Kåtkant", "kåtskiva" och "sonalycka" som beteckning för den sista dryckesskvätten infogar sig väl i detta sammanhang.

Bör man likväl inte tolka sonalyckan som fyllesnack i stället för folktro? Den danska ordboken omtalar att "sonalyckan brukas bara skämtsamt till en som får det sista glaset eller kannan sedan andra druckit". För bröderna Grimm står däremot möjligheten öppen att det funnits en allvarlig mening bakom talesätten. Man kan ju fråga sig om det under alla omständigheter var så önskvärt att få "sonalyckan". Försökte man i så fall undvika detta på något sätt? Efter häradshövdingen Ekman har Törner upptecknat följande: "Käringar slå sista skvätten när de druckit om dagen, som lämnas i glaset, över huvudet eller vänstra axeln" (Törner nr 157). Även om detta förfaringssätt i Törners samling av lösryckta "recept" inte är förknippat speciellt med sonalyckan så har vi otvivelaktigt rätt att göra det.

Att kasta något över vänstra axeln är en magisk åtgärd som med Alan Dundes terminologi skulle kunna klassificeras som "conversion". Den dryckesskvätt kvinnorna slog över axeln fungerade alltså (liksom kyssen till kocken) som ett preventivmedel. Handlingen förutsätter tron på kannelyckan eller sonalyckan. Det har alltså, som redan bröderna Grimm förmodade, funnits en levande folktro förknippad med den sista dryckesskvätten. När så visat sig vara fallet är det lika naturligt att det också funnits en tro bakom den sista brödbiten. Den tro har i princip inneburit att det stått i människans förmåga att manipulera sin framtid både positivt och negativt.

Att det funnits utrymme för trivsbiten och bordsbönen vid samma matbord kan förefalla oss märkligt. I den mån vi vill upprätthålla skillnaden mellan religion och magi så kan man här hänvisa till Hilding Pleijels karakteristik av den folkliga fromheten som ett "complexio oppositorum" (1961, 78). Men vi får inte glömma att religion och magi som vetenskapliga kategorier bara är hjälpmedel vid försöken att systematisera en komplicerad verklighet.

Alan Dundes har framhållit att folklorister "often wrongly assume that there is only one correct meaning or interpretation" (1975, 51 f.). Jag har här försökt förklara varför det inte alltid kan förhålla sig så. Det beror på att den socio-kulturella kontexten och de mänskliga referensramarna inte är konstanta. De kulturella yttringarna är adaptativa både i tid, rum och social miljö.

Förkortningar

EU =Etnologiska undersökningen, Nordiska museet
 IFGH =Institutet för folkminnesforskning vid Göteborgs högskola
 SAOB =Svenska Akademiens Ordbok

Litteratur

Bascom, W. 1965. Four Functions of Folklore. (A. Dundes, ed., The Study of Folklore.) Englewood Cliffs, N. J.
Berger, D. 1954. Der Knust. Das Endstück des Brotes in Mundart und Volksglauben Niedersachsens. (Jahrbuch des Vereins für niederdeutsche Sprachforschung 76.)
Bircherod, J. 1936. Folketro og festskik særlig fra Fyn (1734). (Danmarks Folkeminder 43.) Khvn.
Bringéus, N.-A. 1970. Syltemjolk. (Mat och miljö. En bok om svenska kostvanor utg. av N.-A. Bringéus.) Lund.
 -, 1971. Mat och måltid i skånska bondehem. En översikt. (Skånes hembygdsförbunds årsbok.)
 -, 1973. "Är Hälle hemma?" Om profylaktiska åtgärder vid kokning av blodkorv. (Saga och sed 1972.)

Broman, O. J. 1911-1949. Glysisvallur 1. Uppsala.
Celander, H. 1920. Sädesanden och den sista kärven i svenska skördebruk. (Folkminnen och folktankar.)
 -, 1928. "Det gamla skall nå det nya." En folklig hushållsregel och dess tolkning. (Folkminnen och folktankar.)
Delblanc, S. 1969. Åsnebrygga. Dagboksroman.
Dundes, A. 1975. Metafolklore and oral literary criticism. (A. Dundes, Analytic Essays in Folklore.) The Hague/Paris.
Ellekilde, H. 1938. Fra Dansk Folkemindesamling VI. Meddelelser og Optegnelser. (Danmarks Folkeminder 44.) Khvn.
Emerich, M. V. & Korson, G. 1947. The Child's Book of Folklore. New York.
Eskeröd, A. 1947. Årets äring. Etnologiska studier i skördens och julens tro och sed. Sthlm.
Feilberg, H. F. 1886-1908. Bidrag till en ordbog over jyske almuesmål 1-3. Khvn.
Finlands svenska folkdiktning 7:3, 7:5, 1927, 1952. Hfs.
[Gaslander, J.] 1774. Beskrifning om svenska allmogens sinnelag, seder wid de årliga högtider, fririer, bröllop, barndop ... Utg. av F. Westerdahl.
Foster, G. M. 1965. Peasant Society and the Image of Limited Good. (American Anthropologist, 67:2.)
Grimm, J. & W. 1873. Deutsches Wörterbuch 4. Leipzig.
Grober-Gluck, G. 1974. Motive und Motivationen in Redensarten und Meinungen. Marburg.
Hammarstedt, N. E. 1905. Såkaka och såöl. (Meddelanden från Nordiska museet 1903.)
Hand, W. 1960. More Popular Beliefs and Superstitions from Pennsylvania. (Two Penny Ballads and Four Dollar Whiskey. ed. by R. H. Byington & K. S. Goldstein.) Hatboro, Pennsylvania.
Havton, E. 1959. Bruk i Tjust. Antecknad 1818 och följande utur hvardagslivet af E. Havton. Utgivna av C.-H. Tillhagen. (Tjustbygdens Kulturhistoriska Förenings årsbok.)
Herweghr, D. 1925. Ordbok över Västmanlandsmålet 1. Västerås.
Holm, P. 1960. Bevingade ord och andra talesätt. Åttonde, bearbetade och utvidgade upplagan. Sthlm.
Hyltén-Cavallius, G.-O. 1868. Wärend och wirlarne 2. Sthlm.
Kalkar, O. 1886-92. Ordbog til det ældre danske sprog 2. Khvn.
af Klintberg, B. 1975. När djuren kunde tala.

- Översikt av en grupp minnesregler i svensk folktradition. (Sista lasset in. Studier tillägnade Albert Eskeröd 9 maj 1974.)
- Lid, N.* 1935. Magiske fyrestellingar og bruk. (Nordisk kultur XIX.) Sthlm-Oslo-Khvn.
- Molbech, Chr.* 1855. Dansk Ordbog 1. Khvn.
- Nilsson, M. P:n* 1915. Årets folkliga fester. Sthlm.
- , 1926. Primitiv kultur. Sthlm.
- Olsson, H.* 1945. Folkliv och folkdikt i Vättle härad under 1800-talet. Uppsala.
- Ordbog over det danske sprog.* 24. 1948. Khvn.
- Ordbok öfver svenska språket.* Utgifven af Svenska Akademien 7:1925, 16:1942, 20:1954. Lund.
- Pleijel, H.* 1961. Der religions- und kirchengeschichtliche Hintergrund der schwedischen Volkskultur. (Schwedische Volkskunde. Festschrift für Sigfrid Svensson zum sechzigsten Geburtstag.) Uppsala.
- Rietz, J. E.* 1867. Svenskt dialekt-lexikon eller ordbok öfver svenska allmogespråket. Lund.
- Salomonsson, K.* 1934. Gammal tro och sed i en Smålandssocken i tjugonde seklet. (Hyllén-Cavalliusföreningens årsbok.)
- Sjunnesson, O.* 1953. Sydhalländskt allmogeliv i slutet av 1800-talet. Halmstad.
- von Sydow, C. W.* 1948. Selected papers on folklore. Copenhagen.
- Törning, L. D.* 1677. Penu proverbiale ... aff Christoph. L. Grubb. Med en ny tilökning. Sthlm.
- Wessman, V. E. V.* 1926-36. Samling av ord ur östsvenska folkmål 1. Hfs.
- Wikman, K. R. V.* 1946. Johan J. Törners samling af widskeppelser. Uppsala. (Här citerad "Törner".)
- , 1957. Svenska skrock och signerier samlade av L. F. Rääf. Sthlm.
- Woordenboek der nederlandsche taal* 7, 1926. Leiden.
- Währen, M.* u.ä. Das Brot in den Stimmen der Völker, 300 Zitate, Sprichwörter, Redensarten aus fünf Jahrtausenden.
- Zender, M.* 1959-64. Atlas der deutsche Volkskunde. Neue Folge. *Erläuterungen Band 1.* Marburg.
- Ägren, P. U.* 1964. Maktstulen häst och modstulen ko. (Västerbotten.)
- Östergren, O.* 1945. Nusvensk ordbok 6. Sthlm.

Summary

The thrive-morsel. A study of cultural adaptation

In my childhood mother tricked us children into finishing our last piece of bread and butter by calling it "trivsbiten" (the thrive-morsel). "Eat that last piece too, it's the thrive-morsel", she would say, or "eat the thrive-morsel and you will grow big and strong".

The background of the idea of the thrive-morsel is partly that it seems to be hard for small children to finish their meals and not leave anything on their plates, partly that it was a standard social concept that you should eat the food you had been served.

The map (Fig. 2:1) shows that the word thrive-morsel has been used in Scania and southern Halland. Because it is also known from Zealand it must go back at least to the first part of the 17th century, when Scania and Halland belonged to Denmark.

It is not possible to find a dietetic explanation for the thrive-morsel as a single, particular morsel, the last one. The Swedish ethnologist Albert Eskeröd has instead characterized it as a fictive construction for the purpose of upbringing children, much as the tooth-troll is

named today in order to make children refrain from eating sweets. But the analogy suggests on the other hand the question whether the thrive-morsel may be a late adaptation. Did grownups earlier believe in the thrive-morsel as they believed in trolls?

In the western part of Sweden one told children that they would loose their memory (have difficulty in learning) if they didn't eat the last piece of bread, which was called here "minnesbiten" (the memory-morsel) (Fig. 2:5). This name for the last piece of bread is a secondary adaptation of the expression "to receive a memory-bit" which can be traced back to the old Swedish translation of the bible (St. John 13:26-27).

A third name of the last piece with its main distribution in the eastern part of Sweden was "maktbiten" (the power-morsel) (Fig. 2:4). It is especially this expression which had led to the interpretation of the concept as an original folkbelief (Hammarstedt, Celander, Nilsson, Ellekilde, Lid), while Eskeröd explains it in the same way as the thrive-morsel. von Sydow puts the concepts in a psychological context: it is in its capacity as the *last* piece that the thrive-morsel/power-morsel attracts attention. This means that the thrive-morsel is merely one among many examples of what comes last. For instance, of the person who got the last drops from a bottle or a drinking-vessel it was said that he or she would be blessed with the birth of a son. The fact that it is a question of the last piece of bread or the last swallow of a drink is of the greatest importance. But can the role of the thrive-morsel/power-morsel be explained by this fact alone?

When somebody left the last piece of bread, one said to him: "You have a hungry friend in the woods!" (Fig. 2:7). The expression implies "the Image of Limited Good" to use George Foster's phrase. In my own childhood beggars went from farm to farm. The social consequences for a society that exists in a situation of scarcity is a fight for bread, jealousy and theft. It is in the perspective of such competition we have to look at the last piece. The ultimate consequence of the theory of "the Limited Good" is that one should not

share with others. This, however, goes against the Christian ethic. How is this conflict to be resolved? An old Swedish record says: "When somebody gives away grain ... he shall take three grains and say: 'you may have the grain but the fortune of the grain I will keep to myself.'" Generosity was consequently possible under one condition: that one did not give away one's fortune. "The fertility-bit" and "the lucky-bit" as connotation for the last piece of bread and "the fortune-of-getting-a-son" as an association with the last swallow of the drink fit in well here. But one can wonder whether it was under all circumstances so desirable to have "the fortune-of-getting-a-son". If not, were there attempts to avoid this event? The answer is yes! According to an old record women should throw the last drops of the drink over their head or left shoulder. This action, which functions as a contraceptive, presupposes the *belief* in "the fortune-of-getting-a-son". When this is shown to have been the case, it is just as natural that there was also a belief behind the last piece of bread. This belief in general terms meant that the manipulating of the future in a positive as well as a negative way lay within human capacity.

Alan Dundes has emphasized that researchers of folklore "often wrongly assume that there is only one correct meaning or interpretation". I have tried to explain why this is not always the case, due to the fact that the socio-cultural context and human frames of reference are not constant. The cultural manifestations are adaptive in time and locality as well as in the social environment.

The thrive-morsel, the memory-morsel and the power-morsel no more belonged to the world of children than did the "fortune-of-getting-a-son". They originated in the adult world. Only as a secondary phenomenon were they transformed into and exploited as pedagogical fictions. But today, when we live not only in a welfare state but a scienceoriented society, they have exhausted this role as well. Modern mothers know that it is often better to eat a bit too little than a bit too much and then no longer force the last morsel of food into their children.

Nils-Arvid Bringéus, Ph. D.
Professor of Ethnology,
University of Lund, Sweden